

ПРОКІП НЕЧИПОРЕНКО.

«НАЦІОНАЛЬНІ СТРОЄНІЯ» 1748—65 рр. НА ПОСЕМ'І ТА ЇХ ВІДНОШЕННЯ ДО ГОСПОДАРСТВА ГЕТЬМАНА РОЗУМОВСЬКОГО.

Процес відбудування міст Росії докотився на Україну тільки в другій половині XVIII стол. Початком його можна вважати указ Єлисавети 1748 року про відбудування Батурина, Глухова, Ніжена та інших українських міст. Поруч з цими будуваннями державного характеру, що через це носять назву «національних строєній», провадиться розпочате ще 1731 року будування оборончої «лінії», трохи пізніше будування фортеці Єлисавети¹⁾. Будуються також міста на берегах Чорного моря, як Одеса, Херсон та инш.

З часом заведення губерній та з поділом України на нові адміністративні та судові одиниці, як губернії, повіти, волості, подкоморії і т. инш., було заведено й нові адміністративні та судові посади та побудовано для всіх установ, урядів та урядовців відповідні «казенні» помешкання.

Але ми не маємо наміру розглядати це «відбудування України» в цілому, а оглянемо тільки добу Єлисавети та Розумовського, і спробуємо з'ясувати, в якій мірі ці «строєнія» залежали або позначилися на розвиткові гетьманського господарства та економічним розвиткові охопленої «строєніями» території взагалі.

Відбудування Глухова та Батурина розпочато в зв'язку з призначенням Розумовського за гетьмана на Україну. Спочатку Розумовський мав намір жити в Глухові, через що й «строєнія» розпочато там ще року 1748-го. Але швидко він побачив, що Глухів не відповідає його широким планам—утворити столицю, яка б відповідала новим вимогам і значінню столиці Півдня²⁾, а тому й вирішив він перенести свою резиденцію до Батурина, щоб тут повести цю основну відбудовчу роботу. Проте Розумовський мусів тимчасом жити хоч і наїздами, все ж в Глухові аж до 1760-х років, покіль у Батурині не було збудовано для нього відповідного помешкання. Але й після того Розумовський, як гетьман, дуже мало часу жив у своїй Батуринській резиденції.

Року 1748 розпочато будувати в Глухові будинок гетьманові та декілька инших будівель для ріжних канцелярій та служб. В указі від 9 серпня 1748 р. говориться «о постройке гетманскаго дома в Глухове в такой самой пропорции, как и прежний был» (що згорів 23/V). Будувати мали коштом прибутків з гетьманських маєтків. В будинкові повинно було бути 17 «покоев» і т. инш.³⁾. Плану, за котрим цього будинка збудовано, в архівних справах

¹⁾ Розумовському теж було наказано року 1752-го відправити до фортеці Єлисавети 2.000 робітників.

²⁾ «Дворцы и церкви юга», стр. 15.

³⁾ Наведемо ще деякі дані про цей будинок. Дерево пиляно довжиною в 4—5 саж. Колод таких потрачено на будинок 9960 шт.; а працювало одночасово 32 плотники. (Спр. № 2187, року 1748, Черниг. відд. Харк. Центр. арх.). Року

не подано. Гадаємо, що збудовано його за тим планом, що його подає Лазаревський¹⁾.

Для Глухівських будівель значну частину лісового матеріалу возили з Батурина. Весною, року 1752-го працювало 1650 підвід в тім числі 900 підвід було з полку Ніжинського та більше як по 300 підвід з полків Прилуцького та Лубенського. Перевезено з Батурина до Глухова коло 1600 колод²⁾. В указі від 5 червня 1750 року знов згадується про поновлення Батурина, яко гетьманської резиденції.

В зв'язку з цим відбудуванням Батурина, Розумовський будує в ньому низку своїх промислових підприємств, як напр. «пильную мельницу» (тартак), цегельню, машинну кузню, суконну фабрику, водяні млини і т. инш. Але з перших-же років будівництва виявилось, що будівельні роботи вимагають великих грошових витрат, невідповідних до прибутків, як державної української скарбниці, так і тим більше невідповідних до коштів господарства Розумовського. Відомості про хронічну недостачу грошей в господарстві Розумовського ми зустрічаємо на протязі всієї другої половини XVIII століття. Теплов, що був вихователем Розумовського і напевно й ініціатором багатьох із будівельних його планів, оповідає 30 серпня 1751 року по всіх полках, чи не знайдеться хто охочий взяти на відкуп ямпільські та батуринські прибуткові статті: водяні млини, шинки, перевози і т. инш. «ради вящаго сумме экономической умноженія»³⁾. Нам невідомо, в яку суму оцінено відкуп зазначених «статей», але цих грошей, як побачимо далі, було мало не тільки на строєння, але навіть на особисті витрати Розумовського та його численного двору. Слід зазначити, що розмежувати витрати казенні від приватних Розумовського взагалі в ці роки «строєній» дуже трудно. Очевидно відбудування міст вважалося за справу державну, через те Генеральна Військова К-рія видала «в гетманській дом из индуктового сбора» 10165 крб.⁴⁾ і пізніше навіть повернуто було Розумовському гроші, які він витратив на «строєння» з власної скарбниці.

Для більш планового переведення цих будівельних робіт, в травні року 1752-го було зорганізовано спеціальну «Експедицію Батуринських і Глуховських строєній». Напевно в зв'язку з заснуванням цієї «Експедиції» Батуринський сотник Стожко 5 серпня 1752 року подає Військ. Ген. К-рії відчит про кількість лісового будівельного матеріалу: скільки було одержано, скільки й куди витрачено протягом 1751—52 років та скільки ще залишається його в наявності⁵⁾. Бунчуковий товариш Іван Туранський року 1752 теж відчитується за одержані протягом 1752 року 2 та 15 тисяч крб. грошей. Ревізійна комісія виявила, що на «строєння» витрачено року 1752-го тільки 2 тисячі крб., а 15 тисяч залишалося на 1753 рік і потім витрачено в сумі 14970 крб. 91³/₄ коп.⁶⁾

В Батурині провадяться підготовчі роботи, а саме: виготовлюється лісовий матеріал—підвозять та пиляють на новозбудованій «пильной мельнице»,

1750 з вересня по 22 червня видано на Глухівські будівництва 2.000 карб. з скарбу військового (Спр. № 6206, 1757 року там-же), а року 1752-го 18 червня витрачено ще 4201 карб. 52 коп. та 3.000 карб. і в наявності лишалося призначених на «строєніє» грошей 798 карб. 48 к. (В'язка № 1895 там-же).

¹⁾ Плана Глухівського гетьманського будинка, накресленого року 1749, Лазаревський знайшов, без всякого при ньому пояснення, в архіві Чернігівського Губ. Правління. (Лазаревський, «Очерки, заметки и документы», стр. 122).

²⁾ Спр. № 361, року 1754, Черниг. Відд. Харк. Центр. Архіву; з нього-ж і инші, нижче позначені справи.

³⁾ Спр. № 29479, року 1751.

⁴⁾ Труды Черниг. Губ. учен. Архивн. Комис., вип. XI, стр. 126.

⁵⁾ Заготовлено до року 1751-го: колод та брусів 5256 шт., колод пополам розпиляних, тьосу, драниць, шальовок, обаполів та тертиць 3262 шт. Року 1751 ще прийнято колод 23459 шт. Витрачено 8631 шт. Лишається на 5 серпня 23381 колода (Спр. № 361, року 1754).

⁶⁾ Спр. № 23966, року 1753.

замовляють за гроші і провадять нарядами поставку нових возів та grindжол для різних перевозок, наймають та мобілізують різних робітників фахівців керівників й чорноробочих та підводчиків.

Року 1752 Розумовський закликав до себе на роботу на 5 років по контракту архітектора Ринальдї¹⁾, котрий і працював у нього до 22 березня 1757 року.

В Глухові в цей час теж ідуть будівельні роботи. Року 1754 тут кінчають уже придворні церкви та оздоблюють гетьманські будівлі столярною та різьбярською роботою. Беручи на увагу, що на Україні фахівців-майстрів, зокрема малярів, столярів та снісарів дуже мало і що мобілізація на роботу провадилася дуже безсистемно та неорганізовано, а ще до того відсутність грошей для виплати зароблених грошей по контрактах, то роботи на строєння йшли дуже поволі, і робітники часто тікали з роботи і робота гальмувалася²⁾.

Досить характерний випадок наведено в «Кіевской Старине» з перших же років цього будівельного періоду. Випадок цей не тільки виявляє тогочасний стан державної і приватної скарбниці Розумовського, але крім того характеризує Розумовського з негативного боку і яко українського гетьмана і яко господаря своїх величезних маєтків. Року 1754-го Розумовський був у Москві і мав їхати з царським двором до Петербургу, але не мав чим розплатитися з кредиторами і взагалі не мав грошей на подорожування. Наведено характерне місце з листа, якого він надіслав до Військової Генеральної К-рії. «Понеже настоящее гетманство и происходящие от оногo нужды, такоже и разніе издержки з домом моим, завели меня в столь необычайныя расходы, что ни по какой мере не могу отправиться за Ея Императорск. В-ом из Москвы в С.-Петербург, не уплатив купцам и кредиторам моим». Військова Генер. К-рія надіслала Розумовському 5329 крб. 43 коп., залишивши в військовій скарбниці лише трохи більше однієї тисячі крб.³⁾.

Коли, як бачимо, в державній скарбниці залишилося трохи більше однієї тисячі карбов., то про виплату грошей за роботу малярам, столярам та инш. робітникам не доводиться й думати. Це видно хоч-би з того, що майстрі та малярі року 1755-го вимагають собі «заплати» за виконану роботу. Також потрібні ще гроші для утримання Новг.-Сіверського вапневого заводу, то-що. Взагалі щоб тільки посплачувати борги, року 1755-го потрібно було більше як 2.000 крб., але Генер. Військ. К-рія на вимогу Туранського надіслала до експедиції тільки одну тисячу крб.⁴⁾.

Року 1755-го в Батурині одночасно будують і церкву й гетьманського будинка та инші «публічні строєння».

Очевидно, щоб заощадити час і кошти на будування гетьманського будинка, було перевезено з Вел. Самбора готового б. гетьманського будинка. Але виявилось, що він зовсім не підходить для житла гетьманові—кімнати і взагалі увесь будинок, як виявилось, був за малий розміром. Через це довелося використати його для двох «департаментів» Генер. Військової К-рії та Генерал. Військ. Суду й инш. комісій⁵⁾.

Заготовку матеріалу проваджено на досить великій території. Лісовий матеріал приставляли з Новгород-Сіверської та Сосницької сотень за 150 вер.,

¹⁾ Васильчиков, т. I, стр. 217.

²⁾ Див. «Істор. геогр. збірн.», т. I, «Умови робітн. праці».

³⁾ «Кіев. Старина», 1886, IX кн., стр. 182—183.

⁴⁾ Вимога Туранського до Генер. Військ. К-рії складалася з таких головних сум: треба виплатити живописцям, що працювали на Глухівських строєннях 1.000 крб., столярам: Наумову 100 крб., Біляку 50 крб. Заплатити борг за куплені різні припаси 377 крб. 62 к., на утримання вапневих заводів в Новг.-Сіверському 100 крб., до Батуринської цегельні 300 крб. Столярам, плотникам, садовнику, око-нешнику, сторожам, разом більше як 2000 крб. (Спр. № 13311, року 1755).

⁵⁾ Спр. № 13311, року 1755.

вапну та дикий камінь з Новгородка-Сіверського, з Мезинського майдану. Возили й підводами й по воді сплавом та байдаками. Все це, як заготовка, так і раціональне використання заготовленого матеріалу, вимагало коштів і доброї організації. Але навпаки, з усього видно, що ні того ні другого при переведенні «нац. строєній» у Розумовського не було. З відчиту генер. підскарбія Андрія Яковича Безбородька видно, що він витратив року 1755 разом 10381 крб. 87 коп., а саме: видав сотникові Батуринському 1599 крб. 79 коп., Новгородському 700 крб., отаману Глухівському Яновичу 6408 крб., повернув Домовій Його Ясн-ти Економіч. К-рії (витрачені на будівання гетьманського будинка з власних грошей) 1238 крб. і т. инш. Але на нашу думку зазначена сума витрат очевидно не відповідала тій кількості роботи і заготовленому матеріалові, що їх до цього часу зроблено. Взяти хоч-би одну заготовку в Батурині та Новг. Сіверському. До року 1755-го в Батурині було заготовлено $8\frac{1}{2}$ міл. цегли, з котрої випалено було до 5 міліонів. Заготовка каменю та вапни провадиться в Новгородку-Сіверському. З 1752 до 1757 р. заготовлено й перевезено байдаками до Батурина вапни до 10 тис. четвертей¹⁾. За виготовлення та доставку одного байдака каменю року 1755-го платили по 7 крб. Взагалі кожна з цих заготовок вимагала грошових витрат значно більших від зазначених, обійтися-ж виключно нарядами робітників було неможливо.

Але через те, що року 1755-го і гетьманська і державна скарбниці були порожні, в вересні м-ці архітектор Андрій Квасов в Козельці та в Глухові розплачується за все власними грошми. Він купив за 114 крб. картини для Глухівської придворної церкви у художника Чайковського, заплатив за підводи прогонне, купив 3000 гвіздків і т. инш., і на всі ці свої витрати подає вимогу до Генер. Військ. К-рії²⁾. Цього-ж року Розумовському треба було розплатитися з попереднім архітектором гезелем Мергасовим, що не одержав платні за «сентябрскую треть»³⁾. Треба було також наймати столярів, плотників та інших робітників. Але-ж при недостатці грошей для найму майстрових людей заготовлений для будівлі матеріал псувався—дерево гнило, цегла розсипалася. Заготовка його йшла очевидно без усякого попереднього плану. (Року 1755 побитої цегли було 1.656.106 шт.).

Зимом 1756 року (в лютому м-ці) перевозять ліс з В.-Устя з пристані та пиляють на лісопильні. Коли 2 березня 1757 року Розумовський повернувся до Глухова і довідався, що матеріалу будівельного заготовлено досить багато, а керувати будівлею нема кому, то звернувся 15 березня до Сенату, щоби архітектора А. Квасова залишено ще й надалі на Україні в Батурині для переведення тутешніх робіт (досі він жив у Козельці⁴⁾).

За керівника будівання дерев'яних будівель, як і за організатора лісопильні та інших підприємств в Батурині був німець Гіршбергер. Протягом 1757 року, з 8 травня по 29 листопаду, він склав з плотниками 5 контрактів на будівання 2-х флігелів, льодника, пекарні та каретні⁵⁾. Взагалі року 1755

¹⁾ Кількість вапни в Батурині, Вел. Устю та Мезині була така:

Року 1753 було в наявності 858 $\frac{1}{2}$ чт.

» 1754 прийнято в Батурині 1950 чт.

» 1755 привезено ще на 5 байдаках—1990 чт. Витрачено 410 чт. Залишилося заготовленої в печах та клунах в Мезені 5.670 $\frac{1}{2}$ чт.

Лишок в наявності в Батурині 6722 чт.

Року 1760—1538 чт.

Спр. зв'язки 1895, 1757 р. та спр. № 13311, р. 1755.

²⁾ Спр. № 13311, р. 1755. «Живописець Чайковский р. 1755 був на казенній роботі в Києві «занят иконостасной работой при Киевском Е. Имп. В-ва дворце в Церкви Андрея Первозванного».

³⁾ Гезель (підмайстерок) Мергасов одержував платні 250 крб. на рік по контракту. (Спр. № 29764, року 1756).

⁴⁾ Спр. № 36, року 1757.

⁵⁾ Див. «Истор. геогр. збірник», т. I, 1927 р., стр. 134.

і пізніше в Батурині широко провадиться будування, хоч і не видно, щоб тут брав участь архітектор Квасов. Навпаки Розумовський листується з віце-канцлером Воронцовим про підшукування архітекторів чужоземців у Петербурзі. 15 травня 1757 року Воронцов повідомив про приїзд до Петербургу архітекторів Венероні з Мілану та Бартоліяні з Лугано. Після цього листування обидва архітектори були закликані до Розумовського за 800 крб. на рік і працювали в Батурині 2 роки 9 місяців¹). Року 1757-го будовано в Батурині нового цеглового гетьманського будинка, бо в справі зазначено, що 23 травня т. р. видано з Батуринської цегельні 242.990 шт. цегли «на новостроячийся гетьманський дом»²). Отже Венероні та Бартоліяні напевно керували будуванням нового гетьманського будинка і закінчили його в березні 1760 року, про свою роботу одержали від Розумовського навіть писану рекомендацію³).

Протягом літа (травень—серпень) того-ж 1757 року добудовують будинка перевезеного з В. Самбора: фарбують та розмальовують, шклять вікна, роблять печі і т. інш. Для цих потреб, а може й для цеглового будинка, привезено з Глухова полотна 1420 аршин та клею риб'ячого 2 пуди. А 7-го серпня того-ж року видано ордера сотнику Стожку на 5 підвід для перевозки з Глухова до Батурина: казанів, фарб, олій, 10 пуд. конопель, 50 п. заліза, скла 389 шт. одного та 389 шт. другого розміру, 6 в'юшок «большой руки» і 4 «малой руки» та дроту 1 пуд, а «сажи нарочно деланной», в Глухові на ринкові не знайшлося, як про це зазначено в повідомленні⁴).

В часи переведення будівельних робіт Розумовський жваво листується в різних справах з своїми Петербурзькими знайомими і зокрема з віце-канцлером Воронцовим—вишукує шляхів, як-би знову добути від цариці дозвіл на переїзд до Петербургу і т. інш. В листі з 21 липня 1757 року (в справі архітекторів) він повідомляє між иншим, що у нього 5 років перед цим (1752—57) працював приватний (по контракту, а не від казни) архітектор Ринальдї⁵). В цих-же днях (17/VI) Розумовський листується з Воронцовим про організацію вивозу хліба за кордон через Архангельськ або через Ригу, куди буде вигідніше⁶). Але, очевидно, цієї торгівлі хлібом Розумовському зорганізувати не пощастило з причин, про котрі ми будемо говорити ще окремо в огляді господарства Розумовського. В кінці 1757 року роблять уже дерев'яного забора кругом гетьманського дому—Гіршбергер вимагає лісу для стовпів на забор⁷). Але кінчають паркан ще й протягом 1758 року, бо в січні 1758 року

¹) Васильчиков, Семейство Разумовских, т. I, с. 222. В проєкті кондицій, що його послав К. Г. Розумовський до канцлера Воронцова для архітекторів Венерані і Бартоліяні, було між иншим сказано, що вони повинні... «сочинять планы, рисунки, профили и прочее, что для строения домов, церквей, монастырей, башен, ограды, мельницы, мосты. 2) Обязываются обучать каждый по 2 чел....» На проїзд до Глухова і назад до Петербургу видано буде по 50 карб. в кожн. кінець. (Архів гр. С. С. Уварова, № 41/65.

²) В листі до Воронцова року 1757 Розумовський між иншим пише, що «нынешняго лета» має намір розпочати будувати нового цеглового будинка в Батурині (Лазаревський «Очерки, заметки и документы», стр. 123. Васильчиков, т. I, стр. 213). Спр. № 16283, в'язка № 1895, 1765 року.

³) На плані Батуринського дворця Розумовського зазначено ім'я архітектора Камерона. («Старые года», 1912 г., кн. II, стр. 55). Плану цього скласти міг Камероні тільки в кінці 1770-х років. Отже Венероні та Бартоліяні робили якогось иншого будинка, а не цього головного палаца, що його розпочав Теплов для себе та продав 1772 року Розумовському. П. Н.

⁴) Для б. Самбірського будинку 7 серпня 57 року куплено: «котлов чугуных 2 весом 10 п. 36 ф., масла конопляного 100 ведер, железа кухонного 8 шт., блейвасу 5 п. 28 ф., вохры 1 п. 20 ф., минеи 20 ф., умбры 10 ф. У вересні того-ж року відправлено ще 11 п. 39 ф. блейвасу та вохры 6 п. 20 ф.». (Спр. № 181, року 1757).

⁵) Васильчиков, Семейство Разумовских, т. I, стр. 217.

⁶) Там-же, стр. 224.

⁷) Спр. 19416, року 1757.

Гіршбергер вимагає постачити 24 та 45 дубових брусів для воріт і тільки аж 16 червня 58 року було складено умову з козаком Остапом Гришаком на достаку цих 69 дубів¹⁾.

Через віщо так довго роблять ограду, видно з того, що і тут не було певної організованості. На ограду було приторговано у значкового товариша Василя Дрозда 169 дубів по 25 коп. за кожний, але при порубці 63 з цих дубів вирубано не ті що були позначені, а інші, далеко більші, 32 з котрих коштують не по 25 коп., а по 9 злотих і по більше, а 31 теж були вартістю по 1½ карб. та дорожче. Через це й довелося доплатити за ці дуби 88 крб. 35 коп.²⁾. Наведений випадок «заготовки лісу» досить характерний взагалі для оцінки діяльності організаторів «національних строєній» та для з'ясування, на скільки раціонально було налагоджено в ті часи ці заготовки матеріялу.

Протягом 1758 року будують в Батурині ще декілька будинків громадського значіння—канцелярії то що, але головне проєктують будувати великого дерев'яного будинка гетьманові, і для цього будинку шукають відповідного лісу. Військова Генеральна Канцелярія запитала батуринського сотника, скільки є зараз в Батурині заготовленого лісу, придатного на будівлю. Сотник Стожко 18 та 19 березня повідомив К-рію, що в Батурині є 1085 колод гнилих, вже непридатних на будівлю та 1705 колод здорових. А всіх колод, що лежать купами в Батурині 6068 шт. Очевидно й решта 3278 колод були вже непридатні до будівлі, бо Теплов вирішив шукати десь іншого лісу. Тим більше, що зазначеної кількості було мало для гетьманського будинку.

Протягом зими 1759 року ще вивозять з лісу дерево і залишилося навіть не перевезених 1700 колод, для перевозки котрих 4 березня того-ж року було наказано вислати 400 підвід, по 80 підвід з кожного полку. В березні цього-ж року куплено лісу: соснових колод 6510 шт., дубових 195, липових 180 шт., тьосу 4.010 шт. та драні 40 тис. шт.³⁾ та шукають підрядчика, щоб приставив цей будівельний матеріял до Батурина⁴⁾.

Будівельні роботи в Батурині треба було прискорити після того, як 30-го травня 1759 року Розумовський видав універсала про перевод резиденції з Глухова до Батурина. Теплов і вживав всіх заходів, щоб прискорити роботи. Протягом 1759 року аж трьома ордерами він вимагає вислати підводи до Батурина. Першим ордером—300 підвод та 200 майстрових, другим—200 підвід і третім—100 підвід.

У вересні наказано вислати столярів та сніцарів 25, підвід з підвідчиками 200 та плотників 30 чол.⁵⁾ і 5 липня 1759 року розпочато перевозку цього купленого матеріялу з лісу до Батурина⁶⁾. В цей-же час треба було виконати й ковальські та сніцарські (різьбярські) роботи, і в серпні місяці розсилано накази про висилку підвід, слюсарів, сніцарів. Мобілізація підвід з підвідчиками особливо широко розгорнулася після того, як в-осени 1759 року поцастило добути в Перелобській пущі безплатно лісу на цілого гетьманського будинка⁷⁾. Заготовка лісу в пущі, вивозка його до шляху та зручнішого місця взагалі і нарешті перевозка до Батурина провадилася ще й року 1761. В-осени 1759 року в пущі було заготовлено 1000 колод соснових та 1400 дубових⁸⁾. А вже в червні м-ці 1761 року треба було витягати з гущавини на більш зручне місце аж 20 тис. колод, щоб потім «подняти їх все вдруг»⁹⁾.

1) Там-же.

2) Там саме.

3) «Черн. губ. ведом.», 1852 г., № 19, Приложение, стр. 200.

4) Спр. № 1218, року 1759.

5) Спр. № 1731, року 1759.

6) «Черн. губ. ведом.», 1852 г., № 19, Прилож., стр. 200.

7) Справа № 1199, р. 1759, і у Лазаревського, т. II, стр. 263

8) Спр. 1731, 1759 р.

9) Спр. № 12865, 1761 р.

В-осени 1759 року в Батурині потрібні як ми зазначили вище слюсарі, сніцарі та ковалі, але доводиться їх розшукувати шляхом мобілізації, бо грошей ні у Експедиції ні в скарбниці Ген. Військової К-рії нема¹⁾. В зв'язку з цією недостатчею чи затримкою грошей виникає листування між Тепловим і гетьманом та між гетьманом і Ген. Військ. К-рією. Гетьман видав 13/IX Теплому ордера до Ген. Військ. К-рії, щоб К-рія видавала гроші по всіх його писаних заявах скільки буде потрібно. Уважно розглянувши ті заяви, Ген. Військ. К-рія 5 жовтня повідомила, що ордена буде виконувати²⁾ і протягом трьох місяців від серпня до листопаду включно пересилає Батуринському сотнику Стожкові, для видачі Теплому, 8.466 крб. 59¹/₂ коп.³⁾. Мобілізація підвід провадиться в необмеженій кількості—скільки можна буде найти в полках Ніженському, Стародубському та Чернігівському⁴⁾. Полкові Канцелярії повідомляють, що у козаків нема возів та колес, а також і grindжіл та саней, а тому Експедиція строєній наказує заготовити по всіх полках певну кількість возів та grindжіл і вимагає від сотника Стожка відчиту в цій справі за попередні роки. Стожок повідомляє Експедицію, скільки було постачено нових возів з 1752 року з полків та скільки зроблено за кошт Експедиції в Батурині, але додає, що всі вони вже зовсім з'їздилися та поламалися і на день відчиту (1759 р.) є тільки 34 grindжіл та 16 возів і то без коліс⁵⁾. В лютім 1760 року 70 робітників витягують дерево з води на Новгород-Сіверській пристані, очевидно щоб з льодом не поплило не туди, куди слід⁶⁾, а літом того-ж року Експедиція вишукує плотників для обробки привезеного вже до Батурина лісового матеріалу на «канцелярський дом»⁷⁾. Перевозка лісу з Перелобської пущі теж провадиться далі і в лютому 1760 року Генеральна Військ. К-рія робить публікацію, чи не знайдеться підрядчика, щоб перевезти з Перелобської пущі потрібних для будування 1.000 соснових та 1.400 дубових колод. Підрядчика звичайно не знайшлося, а мобілізованими підводами було перевезено тільки 700 колод⁸⁾.

Справа з Батуринськими «строєннями» ускладнялася ще й тим, що розпочато було будівельні роботи в багатьох місцях заразом як дерев'яні так і цеглові, заготовлявся одночасно різнноманітний матеріал—як камінь, вапна та цегла, так і лісовий матеріал у всіх його будівельних виглядах. Отже робочої сили та коштів не вистачало ні в господарстві Розумовського ні в державній українській скарбниці для одночасового обслуговування всіх цих ділянок роботи. А для Батуринських строєній перед приїздом гетьмана на Україну особливо негайно було потрібно майстрових людей в як найбільшій кількості. Генеральний підскарбій Василь Андрійович Гудович, що керує Батуринськими «національними строєннями» посилає листи до всіх полкових канцелярій про неодмінну і своєчасну висилку майстрових людей, скаржиться навіть самому гетьманові, що полкові та сотенні канцелярії, замість негайного виконання його наказів, тільки утворюють зайве листування⁹⁾.

Взагалі листування про висилку підвід та різних майстрів відзначається нервовістю і в той-же час мізерністю своїх наслідків—підвід і робітників висилають дуже малий % проти того, що зазначено в вимогах. Кожний раз виникає питання про найом робітників за гроші. Протягом 1760 року, з липня м-ця, Експедиція переслала сотн. Стожкові всього 10.029 крб. 50 к.¹⁰⁾, але

¹⁾ Спр. 1731, р. 1759.

²⁾ Спр. № 10987, те-ж.

³⁾ Спр. № 1199, року 1760.

⁴⁾ Там-же.

⁵⁾ Там-же.

⁶⁾ Там-же.

⁷⁾ Там-же.

⁸⁾ Там-же.

⁹⁾ Спр. № 9072, 1760 р.

¹⁰⁾ Спр. № 1199, року 1760.

цих грошей напевно не всім робітникам вистачило, бо року 1760 втікло з роботи аж 30 столярів, через що навіть робота на деякий час зупинилася¹⁾. А зупинка в роботі в цей саме мент була дуже небажана, бо, як пише 13 січня Теплов, до приїзду Розумовського потрібно «убрать столярною роботою» принаймні хоч Глухівського гетьманського будинка, бо Батуринський цегловий будинок очевидно був ще в більшій мірі незакінчений, ніж Глухівський. В той-же час у Батурині проєктовано негайно збудувати будинка дерев'яного.

В липні 1761 року було видано наказу про висилку з кожної сотні по 200—250 підвід для перевозки лісу з Перелюбської пущі до Батурина²⁾, а також про висилку як найбільше малярів з усіх сотень «не взирая ни на какия отговорки»³⁾. Очевидно на ці роботи фарбування та розмальовання гетьманського будинку й було переслано з Експедиції протягом 1761 року 26.060 крб.⁴⁾.

Поруч з цим «національним» будуванням провадилося, напевно, тим-же державним коштом і будування приватне. Сам Теплов протягом 1760 року будував для себе два флігелі на власнім участку землі та розпочав будувати великого цеглового будинка. Розумовський продовжував будувати свої промислові підприємства і зокрема року 1761 розпочав великі роботи на р. Шовковиці біля Батурина. Тут на греблі ціле літо позмінно працювали 200 підвід з підводчиками та 200 робітників—будували греблю та цеглового сарая для водяного млина на 3 кола⁵⁾.

З 1764-го року, коли було скасовано гетьманство, всі бувші «національні» будування перейшли у власність до Розумовського і він мусів кінчати їх власним коштом. А як коштів у Розумовського було завжди мало, а пенсії в 60 тисяч та прибутку з усіх його маєтків очевидно ледве що вистачало йому з його «двором» на особисті витрати, то можна з певністю гадати, що всі розпочаті будівлі так і залишилися на довгий час недокінченими.

Крім того і всякі асигнування грошей на строєння з 1764 року майже припинилися, як це побачимо нижче. Року 1762 видано сотн. Стожкові 22.942 крб. 78 коп., року 1763-го 21.624 крб. 64 коп., року 1764-го—3.500 крб., а року 1765 тільки 190 крб. 32 коп.⁶⁾. Таким чином, з 4 липня 1759-го до 1765 р. включно на Батуринські строєння витрачено 92.813 крб. 83¹/₂ коп.⁷⁾.

Коли національні «строєння» було припинено, то й саму «Експедицію Строєній» було ліквідовано. «Щотна Комісія» протягом 1766 та 67 років перевіряє справи Експедиції, розшукує бувших її писарів та викликає на допит до Глухова і т. инш.⁸⁾.

З середини 1760-х до кінця 1770-х років Глухівські казенні будування провадяться незалежно від Батуринських, згідно розпорядження Рум'янцева під керівництвом князя Платона Степан. Мещерського, що належав до цього часу до складу «Експедиції строєній»⁹⁾.

В зв'язку з новим адміністративним поділом України та потребою будинків для нових адміністраторів, про що я згадував спочатку, в Глухові будовано великого цеглового, а потім у 1780-х роках ще й дерев'яного будинка для губернатора.

¹⁾ Спр. № 21525, року 1760.

²⁾ Спр. № 12865, року 1761.

³⁾ Спр. № 21928, року 1761.

⁴⁾ Спр. № 1199, р. 1759.

⁵⁾ Спр. № 9172, року 1761.

⁶⁾ Спр. 1199, року 1759.

⁷⁾ Там-же, Відчит сотн. Стожка.

⁸⁾ Спр. № 1199, року 1759.

⁹⁾ Рум'янцев, очевидно, скористувався як технічним апаратом, так і фахівцями, що до того довго служили Розумовському, напр. Гіршбергер будує у Вишеньках водяні млини Рум'янцеву і т. инш.

Після скасування гетьманства Розумовський на довго оселився в Петербурзі і свої українські маєтки одвідує тільки в декілька років раз. А живучи за межами України він звичайно не міг уділяти належної уваги будівництву по своїх маєтках, тим більше певно не цікавився своїми будинками, бо не мав змоги в них жити, його не відпускали на Україну.

В часи перебування К. Г. Розумовського в Петербурзі його українськими маєтками відав його старший син Олексій Кирилович, котрий теж жив не на Україні, а в Москві і очевидно теж не міг керувати ніяким будівництвом на Україні.

Одержавши року 1771 в спадщину величезні маєтки, К. Гр. Розумовський купив ще у Теплова року 1772-го його садибу в Батурині з 2-ма на ній флігелями та недобудованим 3-хповерховим будинком¹⁾. Але цей дворець Теплова ще довго стояв недобудованим і звичайно далі руйнувався. Року 1774-го К. Гр. Розумовський пише до свого сина Олексія, що хотів би поладити чи добудувати цього дворця. Але Олексій Кирилович відписав йому, що далеко доцільніше з «остатков» (?) старого будинку збудувати будинка меншого, ніж ремонтувати «столь великий и через меру пространный дом, где как крышку так и почти все стены, полы и печи доведется (!) делать новые»... і «сумма на то потребуется не малая»²⁾.

Взагалі Олексій Кирилович доводить батькові, що розпочинати великі будівельні роботи нерационально, бо ці будівництва «затруднения и расстройку сделают во всей экономии малороссийской»³⁾. Розумовський мабуть послушав синові поради, а можливо, що через відсутність відповідних коштів, цих будівель не розпочав. В березні року 1781 К. Г. Розумовський приїздив на Україну і очевидно мав намір зістатися в Батурині на більш довгий час, бо для нього «конопатять» тут старого дерев'яного будинка. Цей факт доводить також, що цеглового будинка в 70-х роках не було добудовано. Але Розумовський не оселився в Батурині, а в серпні того-ж 1781 року поїхав знов до Петербургу. Правда року 1782 він ще раз був на Україні, подорожував по Херсонщині та оглядав свої новоподаровані маєтки, але все-ж таки частину й 1780-х років він живе в Москві та Петербурзі і тільки року 1794 переїздить назавжди до Батурина, за 7 років до смерті. Але й протягом останніх років свого життя він захоплюється будівельною діяльністю. Будує дворці, церкви та інше в Почепі, Яготині та Батурині. Васильчиков вдало відзначає цю діяльність Розумовського словами «предался страсти к постройкам»⁴⁾. До цього можна хіба додати, що всі ці будівництва в більшості були нерациональні і своєю безсистемністю тільки руйнували грошевий стан «малороссийской экономии».

В Яготині року 1801-го збудував архітектор Гадегард круглу з колонадою церкву по проекту архітектора Менеласа⁵⁾. Але так само і в Батурині будують Воскресенську церкву та інші гетьманські будівлі.

Коли взяти на увагу, що «дела по хозяйству» Розумовського «шли, як каже Васильчиков, крайне плохо» та що «подростающие сыновья часто выводили К. Гр-ча из терпения своим самодурством, а главное долгами», то, цілком зрозуміло, що на расходи по постройкам и на роскошные затеи часто не хватало средств»⁶⁾. Через відсутність грошей Розумовський не зміг добудувати до своєї смерті головного Батуринського «дворця» і жив увесь час у дерев'яному великому будинкові.

Після смерті Розумовського К. Гр-ча сини тим більше не хотіли добудувати розпочатих будівель і року 1810 Долгоруков, подорожуючи по Україні,

¹⁾ «Кіев. Стар.», 1889 г., кн. XI, стр. 337.

²⁾ Васильчиков, Семейство Розумовских, т. I, с. 354, лист від 5/VI 1757 р.

³⁾ Там-же.

⁴⁾ Васильчиков, т. I, с. 461.

⁵⁾ Фон-Гун, ч. I, с. 48—49.

⁶⁾ «Кіев. Стар.», 1894 р., кн. III, стр. 426.

бачив у Батурині цього великого дерев'яного будинка порожнім, бо він «лишилися своїх всех прелестей» та бачив теж порожнього кам'яного трьохповерхового будинка з колонадою¹⁾.

Маючи навіть такі розрізнені дані про організацію та грошеві витрати на національні строєння, можна зробити деякі підсумки про ці строєння та про їх економічне і суспільне значіння.

Період найбільшого будування в Глухові був на протязі 1750—52 рр. Витрачувано на Глухівські строєння за цей період в середньому на рік 3—4 тисячі карб., але гадаємо, що ці відомости не повні. В Глухові працював за керівника роботами наїздом з Козельця архітектор Андрій Квасов і художник Чайковський та Стеценко.

Батуринські строєння провадилися головним чином з 1751 до 1763 року включно. Витрачено на них біля 230 тисяч карбованців, рахуючи в середньому 15—17 тисяч на рік²⁾.

Зокрема в числі витрат на Батуринських строєннях треба відзначити виплачені суми по контрактах Розумовського з різними фахівцями—переважно чужоземцям, напр. на цегельні керівникам Барановському³⁾ (за рік), французу Карлу Пеллі (за 2 роки по 250 крб.), Ляшкові (за 2 роки). На фабриках та заводах: суконному мастеру фон Ацкеру (за 6 років), Бабенту, Ронштейну, Стокозу; керовникові тартаком Гіршбергеру (років за 10 приблизно); архітекторам А. Квасову (з 1748 по 1758 рік), Ринальдї (з 1752 по 1757), Венеронї та Бартоліанї (з 1757 по 1760 р. по 800 крб. на двох на рік); сирному мастеру Карибалу, свічару Кудрицькому і багатьом іншим «фахівцям» що працювали у Розумовського з 1750 по 1765 рік.

Але і тут являється нез'ясованим, кого з фахівців оплачувано державним коштом, а кого коштом Розумовського. Ми маємо підстави гадати, що тільки один з вищеназваних фахівців—архітектор Квасов належав до експедиції відрядженої від уряду на Україну, а решта працювали по умовах та контрактах від Розумовського. Нарешті лишається також нез'ясованим, які з витрат по «строєнню» Розумовський приймав на свій кошт і навпаки, які його особисті маєткові потреби (будування промислових підприємств і т. инш.) обслуговано державним коштом. Більш даних за те, що до 1764 року Розумовський не розрізняв коштів української державної скарбниці від коштів власної економічної к-рії. Такі свої приватні потреби як будування суконних фабрик та водяних млинів він вважав за справу державного «національного» значення, бо основна політика російського уряду того часу полягала також і в поширенні фабричного виробництва. Будування гетьманських будинків теж справа державна і мусіла виконуватися за державний кошт, а не тільки за кошт прибутків з гетьманських маєтків, як це було зазначено в указі 1748 року про будування Глухівського гетьманського будинка.

Всі-ж будування, що їх кінчав або наново розпочинав Розумовський після скасування гетьманства, провадилися його власним коштом.

Але через довгу відсутність Розумовського на Україні ці будування провадилися іноді з великими перервами⁴⁾.

Господарче значення приватних будуваль Розумовського за останню

¹⁾ Там-же р. 1893, кн. IV, стр. 39.

²⁾ При переводі курсу тогочасного карбованця на довійський (1914 р.), треба цю суму збільшити прибіл. у 5—6 раз. П. Н.

³⁾ Розмір оплати не зазначено.

⁴⁾ 1765—67 р.р. Розумовський був у закордонній командировці, 1772—76 р.р. жив теж або в С.-ПБурзі, або в Троїцькому, або в Москві. Всього більш як 11 років він не був на Україні і приїхав на Україну на весні 1777 р. Потім знов повернувся до С.-Петербургу і повернувся в березні 1781 р. до Батурина. Року 1782 подорожує по Херсонщині—оглядає нові свої маєтки і знов повертається до Гостолиць та до Москви. 1786 р. живе в Гостолицях, 1789 р.—в Москві, 1790 р.—в Петровському, Троїцькому та в Москві і тільки року 1794 переїздить остаточно на Україну, проживши від 1748 до 1794 року, більше як 20 років по-за Україною.

чверть XVIII століття ми розглянемо при огляді його українських маєтків поруч з оцінкою його господарчої діяльності взагалі.

Попередні ж висновки ми можемо зробити такі:

Відбудування Батурина, як і інші «строєння», провадилися безпланово та безсистемно. Через цю безсистемність та безплановість і не встигли за 15 років ні «города Батурина», ні дворців, ні навіть церков збудувати, як це накреслювалося в указі 1748 року.

В справі батуринських та глухівських будовань треба визначити в першу чергу два таких періоди: 1748 по 1764 і з 1764 по 1804 роки. Перший період будування є справа державна, керує нею спеціальна «Експедиція», Теплов та інші адміністративні особи. Робота провадиться коштом та засобами держави. Цей перший період можна ще поділити на періоди будування резиденції в Глухові і будування резиденції в Батурині. А другий період на такі періоди: 1764—1771 років—час відсутності Розумовського на Україні; 1772—1794 роки—продовження будовань і керування Розумовського ними та короткі наїзди на Україну,—будування приватним коштом Розумовського; роки 1794—1804 особливого захоплення будуваннями поруч з безпосереднім керуванням Розумовського українськими своїми маєтками.

Всі будування можна поділити на доцільні і недоцільні з господарчого погляду, але для Розумовського та для подібних йому сучасників будування церкви, розкішних палаців на зразок столичних, зеркальних фабрик, сирного заводу на хуторі, було більш доцільним, ніж будування чогось іншого.

Матеріяли про «національні» будування, в зв'язку з одночасним будуванням фабрик та заводів, дають змогу констатувати, що московська керуюча верства (а в тім числі й Розумовський) були глибоко переконані, що все, що є найкращого, як в галузі мистецтва, так і в галузі виробництва, можна здобути тільки в Західній Європі. Розумовський, як і Петербург та Москва, добуває для себе архітекторів з Італії, майстрів фахівців та фабрикантів з Голандії, Франції, Німеччини і навіть з Англії. Але практика Розумовського ілюструє, що й російські та українські фахівці іноді бували не гірші за чужоземців, а чужоземці не завжди бували дійсно людьми ідеальними, бо не тямали іноді того фаху, за який бралися, або мали звичайні людські хиби. Розумовський закликаючи фахівців дбає про виховання і власних фахівців—були архітектурні і суконної справи учні. Суспільне значення цих будовань ми вже відзначили в попередньому начеркові про умови робітничої праці на цих будівлях¹⁾ і крім того, на підставі зібраного нами матеріялу можемо зазначити, що для обслуговування цих «строєній», особливо в перший їх період, було мобілізовано робочі сили досить великої території, а саме робочу силу з 5 ближчих полків: у першу чергу Ніженського та Чернігівського потім в меншій мірі Стародубського, Прилуцького та Лубенського. Інші полки майже не беруть ніякої участі в цих будуваннях.

Підводи постачали всі зазначені полки, а робітників тільки з перших. Підрахувати більш-менш точно кількість підвід та робочих за браком докладних матеріялів неможливо, як також нема змоги обрахувати і загальні витрати. Щоб належно оцінити значення будовань для господарства Розумовського і навпаки, залежність останніх від загального стану господарства, необхідно зробити спочатку огляд господарчої діяльності Розумовського, але й по тих спостереженнях, які ми зробили, особливо за період до 1764 року¹⁾, можна констатувати, що в організації господарства Розумовського не помічається певного керуючого організаційно-господарчого центру, а навпаки його господарчі заходи роблять враження безплановості, хаотичності та випадковості.

¹⁾ «Умови робітничої праці на Батуринських та Глухівських строєннях», Істор.-Географічний збірн. т. I, стор. 121—134. «Фабрики Розумовського на Полем'ї». Записки Істор. Філологічн. Відділу УАН, кн. XI (1927) стор. 185—208.